

ગુજરાતી નાટક સાહિત્યનો ઉદભવ અને વિકાસ

ડૉ. એલ.એસ. મેવાડા

વિજયનગર આર્ટ્સ કોલેજ, વિજયનગર

સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે નાટકએ ગુજરાતી સાહિત્યનો આધુનિક પ્રકાર ગણાય છે. અંગ્રેજી પ્રજાના સંપર્કથી આપણે ત્યાં વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોનો વિકાસ થતો જોવા મળે છે, જેમાં નવલિકા, નવલકથા, નિબંધ અને નાટકના સ્વરૂપનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં અંગ્રેજી સલ્તનત સ્થપાયા પછી બે જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય થયો, સામાજિક ક્ષેત્રોમાં ક્યાંક સંઘર્ષ જોવા મળ્યો તો સાહિત્યક્ષેત્રે નવી દિશાઓ ખુલી અને રચનાત્મક પ્રયોગો જોવા મળ્યા. મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તા જેવા મોટા શહેરોમાં યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થતાં તેના અનેક ફાયદાઓ આપણને તેમજ આપણા યુવાનોને થયા. જેના પરિણામે કેટલાય યુવાનોએ અંગ્રેજી ભાષા અને તેના સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો, જેનાથી ગુજરાતી ગદ્ય-પદ્યમાં અનેક નવાં સ્વરૂપોમાં ખેડાણ થયું. ગદ્ય ક્ષેત્રે નવલકથા, નવલિકા, નિબંધ, તેમજ ચરિત્રલેખન જેવા સ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટક જેવા સ્વરૂપનું ખેડાણ થયેલું જોવા મળતું નથી. પ્રેમાનંદે આ દિશામાં પ્રયત્ન કરેલો એવું સાંભળવા મળે છે પરંતુ નરસિંહરાવ દિવેટીયાએ સબળ પુરાવાઓ રજૂ કરીને આ વાતનું ખંડણ કરેલું, તેમના મતે આ સમયગાળા દરમ્યાન કોઈ મૌલિક નાટક લખાયેલું નથી. વિશ્વ સાહિત્યમાં નાટકનાં મૂળિયાં ખુબજ ઊંડાં રહેલાં જોવા મળે છે, અંગ્રેજીમાં તેમજ સંસ્કૃતના જમાનામાં આપણને કેટલાંય ભવ્ય નાટકો જોવા મળે છે. આપણે ત્યાં પણ તેરમી-ચૌદમી સદી સુધી સંસ્કૃત નાટકો ભજવાતાં રહેલાં તેના પુરાવાઓ મળે છે. પરંતુ ધીરે ધીરે વ્યવહારમાંથી જેમ જેમ સંસ્કૃત ભાષા લુપ્ત થતી રહી તેમ તેમ આવાં ભજવાતાં નાટકો પણ લુપ્ત થયાં. આ લુપ્ત થતાં નાટકોનું સ્થાન-મનોરંજનનું સ્થાન દેશી નાટ્ય રૂપો અને ભવાઈ જેવા વેશોએ સ્થાન લીધું. આ ઉપરાંત આ સમયગાળા દરમ્યાન સમાજના મનોરંજનના માટે કથા, વાર્તા, અને આખ્યાનો પણ રચાવા લાગેલાં.

સમય વિતતાં અંગ્રેજી કેળવણી અને સાહિત્યના પ્રભાવતળે આપણી પણ જીવનરીતિ બદલાવા લાગેલી, બીજા ગદ્યસ્વરૂપોની જેમ નાટ્ય સ્વરૂપનો પ્રારંભ થતો આપણને દેખાઈ આવે છે. આપણે ત્યાં વસેલા પારસીઓએ અંગ્રેજોના અનુસરણમાં અને અનુકરણમાં નાટ્યલેખનનો અને ભજવણીમાં પ્રવેશ કર્યો. (કેમ્બુશરો કાબરાજી અને ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી જેવાએ આ પ્રયોગો કરેલા) આ પ્રયોગો ફક્ત રૂપાંતરો કે અનુવાદક નાટકોના જ હતા. કોઈ મૌલિક નાટકો ન હતાં. ગુજરાતી નાટકનો જન્મ મુંબઈમાં થયેલો છે, મરાઠાઓએ ગુજરાતી રંગભૂમિની સ્થાપના કરેલી આ મંડળીઓ જુદાં જુદાં નાટકો કરતી આ મંડળીએ

ઈ.સ. ૧૮૫૩માં અમદાવાદની અંદર ભદ્રના કિલ્લા પાસે 'દ્રૌપદી વસ્રાહરણ' નામનું નાટક ભજવેલું. ત્યારબાદ ગુજરાતમાં પણ વિવિધ નાટ્યમંડળીઓની સ્થાપના થયેલી.

આપણા ગુજરાતી નાટક ઉપર પારસીઓના અમુક પ્રભાવ જોવા મળે છે પરંતુ એ તેમની પેદાશ નથી. તેમના થકી નાટકની આબોહવા બંધાઈ પરંતુ ગુજરાતી નાટકનો અંગ્રેજીના પ્રભાવ અને યુનિ. ના શિક્ષણનું પરિણામ છે. આ ઉપરાંત તેમાં સંસ્કૃત નાટકો અને આપણી ભવાઈના પણ કેટલાક અંશ જોવા મળે છે.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રથમ મૌલિક નાટક 'ગુલાબ' છે, જેના સર્જક છે, નગીનદાસ તુળજાદાસ. તેમણે આ નાટકની રચનાનો નમૂનો અંગ્રેજી નાટકમાંથી લીધો છે પરંતુ તેમાં સંસ્કૃત નાટકની પણ અસર વર્તાય છે. (તેમાંય ખાસ કરીને સંસ્કૃત નાટક 'શાકુન્તલ') જેવી રીતે સંસ્કૃત નાટકના પ્રારંભમાં સૂત્રધાર-નટીનો પ્રવેશ થાય છે તેવી રીત આ નાટકમાં નથી, આ નાટકની શરૂઆતમાં ગ્રીક નાટક જેવું મંગલાચરણ તેમજ કોરસ પણ મુકાયેલું છે. તો વળી સંસ્કૃત વૃત્તોનો ઉપયોગ પ્રશંશનીય છે. આ નાટકની ભાષા તદ્દન તળપદી સુરતી, તોછડી તો વળી ક્યાંક ક્યાંક અશ્લિલતા તરફ જતી જોવા મળે છે. આ બધું હોવા છતાં ગુજરાતી નાટકની આ પ્રથમ કૃતિ ખરેખર પ્રશંશનીય છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિ અને નાટકક્ષેત્રે જેમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે એવા રણછોડભાઈ ઉદયભાઈને નાટકના પિતા કહેવામાં આવે છે, જેમણે નાનાંમોટાં ચૌદેક નાટકો લખેલાં છે, આ સર્જક ભવાઈની અશ્લિલતાથી દુભાયેલા હતા. તેમનાં નાટકોમાં મોટાભાગે સામાજિક અને પૌરાણિક વિષયો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત આ નાટકોમાં તેમનું સુધારાવાદી માનસ પ્રગટ થાય છે. આ નાટકોમાં સાહિત્યિક કલાતત્વનો અભાવ તેમજ દીર્ઘસૂત્રતા, લાંબા કંટાળાજનક સંવાદો રહેલા છે. આ બધી મર્યાદાઓ હોવા છતાં 'જયકુમારી વિજય' અને 'લલિતા દુઃખદર્શક' તેમનાં સફળ નાટકો છે. આ ઉપરાંત તેમની પાસેથી આપણને 'બાણાસુર વધ', 'નળદમયંતી', 'હરિશ્ચન્દ્ર તારામતી સ્વયંવર' જેવાં નાટકો ઉપરાંત કેટલાંક ભાષાંતર કરેલાં નાટકો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને નવો વળાંક આપનાર નર્મદ પણ ઉદર નિમિત્તે નાટક ક્ષેત્રે પ્રવેશ કરે છે. તેમણે ભવાઈ અને સંસ્કૃત નાટકોની અસર નીચે 'રામ જાનકી દર્શન', 'કૃષ્ણકુમારી દર્શન', 'દ્રૌપદીદર્શન', 'બાળકૃષ્ણવિજય' જેવાં નાટકો લખેલાં છે, આ નાટકોમાં નાટ્યકલાની અનેક ખામીઓ છે, વસ્તુ સંકલના, સંવાદો, અને પાત્ર-ચિત્રણ પણ શિથિલ જોવા મળે છે. સમયની દ્રષ્ટિએ જોવા જઈએતો દલપતરામનું નાટક 'લક્ષ્મી' (૧૮૫૦) પ્રથમ આવે છે. દલપતરામ પાસે અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન હતું. તેમણે ફાર્બસની પ્રેરણાથી આ નાટક લખેલું. ગ્રીક નાટક 'પ્લુટસ'નું તે રૂપાંતર છે. તેમનું બીજું નાટક 'મિથ્યાભિમાન'(૧૮૭૦) માં પ્રગટ થાય છે, આ નાટક કલાની દ્રષ્ટિએ વિશેષ ચઢિયાતું સાબિત થયું છે. ભવાઈ અને ગ્રીક નાટકની અસર નીચે લખાયેલું આ નાટક તખ્તાની દ્રષ્ટિએ ખૂબ જ સફળ નાટક છે. આ નાટક 'ભૂંગળ વિનાની ભવાઈ' તરીકે પણ જાણીતું છે. આ નાટકમાં સુત્રધાર, નટી તેમજ રંગલાનો સુંદર

સમન્વય થયેલો છે, રંગલો ભવાઈના રંગલા જેવો જ લાગે છે જે જીવરામ ભટ્ટ સાથે આઠેય અંકમાં દ્રશ્યમાન થાય છે. આ નાટક હાસ્યનાટકનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

આ સમયગાળા દરમ્યાન નવલરામ પંડ્યા પાસેથી બે નાટકો પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) 'ભટનું ભોપાળું'(૧૮૬૭) (૨) 'વીરમતી'(૧૮૭૯) 'ભટનું ભોપાળું' મેલીયરના 'ધ મોક' નું રૂપાંતર છે જ્યારે 'વીરમતી' રાસમાળાને આધારે લખાયેલું નાટક છે. આ ઉપરાંત આ સમયે સવિતાનારાયણ (રાજભક્તિ વિડંબના) અમૃત કેશવ નાયક (ભારત દુર્દશા) પણ નાટ્ય લેખનના પ્રયોગો કરે છે. તો વળી બીજી બાજુ નરસિંહ, મીરાં, સુદામા, પ્રહલાદ, સુરદાસ, સદેવંત સાવલીંગા, ગોપીચંદ, રા'ખેંગાર, જેવા ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, તેમજ પૌરાણિક વિષયવસ્તુ વાળા નાટકો લખાય છે. આ નાટકો દ્વિઅંકી નાટકોથી માંડીને ચૌદ અંક સુધીનાં નાટકો લખાય છે. ૧૮૮૨માં લખાયેલ નાટક 'કાન્તા' (મણિલાલ ત્રિવેદી) ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યની સીમા ચિહ્નરૂપ ઘટના છે. આ નાટકને રમણ ભાઈએ પણ બિરદાવેલું. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી નાટકનો સમન્વય ધરાવતું આ નાટક 'કુલીન કાન્તા' નામે ભજવાયેલું. ઐતિહાસિક કથાવસ્તુ ધરાવતું આ નાટક શૃંગાર-કરુણ-વીર રસની ત્રિવિધ ધારાઓમાં વહે છે. આ નાટકમાં સમાવિષ્ટ ગીતો નાટકને નવી દિશા આપે છે. નાટકની વસ્તુસંકલનાનો ક્રિયાવેગ અને પ્રમાણભાર જળવાયેલો અહીં જોવા મળે છે. ડૉ. ધીરુભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો, " સંસ્કૃત કવિની માફક નાયકે કવિતાનો દોર એટલો છૂટ્ટો મૂકી દીધો છે કે તેમાં કવિતા નાટકની હરીફાઈ કરવા નીકળી હોય એવો આભાસ થાય છે. આ ઉપરાંત આ સર્જક પાસેથી ૧૮૮૫માં 'નૃસિંહાવતાર' જેવું નાટક પણ મળે છે જેમાં પૌરાણિક કથાવસ્તુ છે. મણિલાલે 'ઉત્તરામચરિત' અને 'માલતીમાધવ' જેવા નાટકોના અનુવાદો પણ કરેલા છે. લાલજી મણિયારાના વેશમાં આવતા દુહા ઉપરથી રમણભાઈ નીલકંઠે રચેલું નાટક 'રાઈનો પર્વત' ગુજરાતી સાહિત્યનું મોંઘુ રત્ન સાબિત થયું છે. આ નાટક શેક્સપીયરની નાટ્ય શૈલી અને સંસ્કૃત નાટકના સમન્વયરૂપ છે. આ નાટકથી નાટ્યકાર, હાસ્યકાર, અને સમાજસુધારક તરીકે આપણી સમક્ષ ખડા થાય છે.

'રોમન સ્વરાજ' અને 'ગુરુ ગોવિંદસિંહ' જેવાં બે નાટકો કાન્ત પાસેથી આપણને મળે છે. 'રોમન સ્વરાજ'માં તેમણે રોમન પ્રજાની દેશભાવનાની વાત કરી છે, તો 'ગુરુ ગોવિંદસિંહ' માં કોમી એકતાનો સંદેશો પૂરો પાડવામાં લેખકને સફળતા મળી છે. 'ઓ હિંદ દેવભૂમિ સંતાન સૌ તમારાં' જેવું ગીત આ નાટકમાં લખાયેલું છે. યૂગમૂર્તિ નવલકથાકાર તરીકેનું બિરુદ પામનાર ર.વ. દેસાઈ પાસેથી 'અંજની'(૧૯૨૮) 'સંયુક્તા' અને 'શક્તિ હૃદય' (૧૯૨૫) જેવાં ત્રિઅંકી નાટકો આપણને મળે છે. આ નાટકના અનેક સફળ પ્રયોગો થયેલા છે.

કનૈયાલાલ મુનશીએ ગુજરાતી નાટક સાહિત્યમાં અગત્યનું પ્રદાન આપેલ છે. તેમનાં નાટકો સંખ્યા તેમજ સફળતાની દ્રષ્ટિએ આગવી લોકચાહના મેળવી ચૂક્યાં છે. એમણે કુલ સત્તર નાટકો રચેલાં છે. આ નાટકોથી ગુજરાતીની નવી રંગભૂમિનો ઉદય જોઈ શકાય છે. તેમના નાટકોમાં વિષય વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેમણે સામાજિક, ઐતિહાસિક તેમજ પૌરાણિક નાટકો રચેલાં છે. 'કાકાની શશી', 'વાહ રે ભૈ વાહ',

‘તર્પણ’, ‘પુત્ર સમોવડી’ જેવાં નાટકો અવિસ્મરણીય છે. તેમનાં નાટકોમાં વિષય વસ્તુ, પાત્રો, સંવાદો ઈત્યાદી આકર્ષક રીતે ગૂંથાયેલાં જોવા મળે છે. દરેક નાટકોમાં એક પ્રકારની ગંભીરતા જોવા મળે છે. તેમનાં નાટકોમાં ગીતો જોવા મળતાં નથી, ફક્ત ગદ્યમય જ નાટકો મળે છે. આ નાટકોમાં ધારદાર સંવાદો જ નાટકનો ક્રમિક વિકાસ સાધતા હોય છે. ટૂંકમાં આ સર્જકના પ્રવેશથી જ ગુજરાતી રંગભૂમિનો એક પ્રકારે નવીન ઉદભવ થયો.

નાટક અને રંગભૂમિને લગતી પુષ્કળ માહિતી જેમના નાટકોમાંથી મળી રહે છે એવા નાટ્યકાર છે ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા. આ નાટ્યકારે નાટકના વિકાસની દિશામાં પ્રશંસનીય સેવા બજાવી છે. દિગ્દર્શક, સૂત્રધાર, નાટ્યલેખક, નાટ્યવિદ્ એમ નાટકના દરેકક્ષેત્રમાં તેમની પ્રવૃત્તિ વિકસેલી હતી. એમ કહી શકાય કે નાટક એજ એમનું જીવન હતું. તેમણે નવી રંગભૂમિ માટે પ્રયોગશીલ નાટકો પણ લખેલાં છે. આ નાટકોમાં રંગભૂમિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય છે તો સાથે સાથે તખ્તાની ગૂંજ પણ સંભળાય છે. ‘સંતાકૂકડી’, ‘રમકડાની દુકાન’, ‘પાંજરાપોળ’, ‘મેનાપોપટ’, ‘આગગાડી’ જેવાં સામાજિક નાટકો તેમજ ‘સોનાવાટકડી’, ‘ધરા ગુર્જરી’ જેવાં ઐતિહાસિક નાટકો ઉપરાંત ‘મૂંગી સ્ત્રી’ અને ‘દેડકાની પાંચ શેરી’ ‘ધારસભા’ જેવાં પ્રહસનો અને ‘રંગભંડાર’ જેવાં રેડિયો રૂપકો આપણને તેમની પાસેથી મળે છે. આ નાટકો એક અંકથી માંડીને પાંચ અંક સુધીનાં જોવા મળે છે. આ નાટકોની શૈલી ગદ્યાત્મક-પદ્યાત્મક, વાસ્તવલક્ષી-ભાવનાલક્ષી પાત્રોચિત બોલી-સંવાદો રૂપે જોવા મળે છે.

આ સમયગાળા દરમ્યાન ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યને ત્રણ કવિ નાટ્યકારો મળે છે. (૧) શ્રી કૃષ્ણલાલ ધરાણી આ નાટ્યકાર પાસેથી આપણને ‘વડલો’, ઝબક જ્યોત’, ‘પીળાં પલાસ’ જેવાં નાટકો મળે છે. તેમનું ‘મોરનાં ઇંડાં’ પાત્રો, ગીતો અને ચાતુર્યપૂર્ણ સંવાદોને લીધે આકર્ષક બનેલું. (૨) ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક. આ નાટ્યકાર પાસેથી ‘પગરખાંનો પાળિયો’ જેવાં નાટકો મળે છે. (૩) ઉમાશંકર જોશી. ‘સાપના ભારા’, ‘બારણે ટકોરા’ જેવાં યશસ્વી એકાંકીઓ આપણને આપે છે. તેમના નાટકોમાં ઊંડો મર્મ અને વેધકતા જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત વિષયનું યોગ્ય નિરૂપણ, ગ્રામજીવનનાં પાત્રો, તળપદી ભાષા અને ગ્રામ્ય વાતાવરણ આ નાટકોની એક આગવી વિશેષતા છે.

જયંતિ દલાલે મુખ્યત્વે વાસ્તવદર્શી નાટકોની સાથે સાથે પ્રયોગાત્મક એકાંકીઓ આપેલાં છે. ‘સોયનું નાકું’, ‘બેસો નિશાળે’, ‘અંધારપટ’ અને ‘બસ કંડકટર’ જેવાં નાટકો એમની પાસેથી મળે છે.

ધનસુખલાલ મહેતાએ શરૂઆતમાં અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરીને નાટકો આપેલાં છે જેમાં ‘સ્ટેશન માસ્ટર’, ‘ગરીબની ઝૂંપડી’, ‘મનુની માસી’, ‘રંગીલો રાજા’, ‘પીઠ ઝબકાર’ જેવાં તેમનાં ઉત્તમ નાટકો છે. આ ગાળામાં ધૂમકેતુ પાસેથી પણ ‘એકલવ્ય’ અને બીજાં નાટકો મળે છે. પ્રાણજી ડોસાનાં ‘છોટું કછોટું’, ‘ચરણરજ’, ‘ધરનો દીવો’, ‘મંગલમંદિર’, ‘સમયનાં વહેણ’ જેવા નાટ્યસંગ્રહો નોંધનીય છે.

આધુનિક નાટ્યકારોમાં શિવકુમાર જોશીનું નામ નોંધનીય છે. આ ઉપરાંત ગુલાબદાસ બ્રોકર, ચુનીલાલ મડિયા વગેરે નોંધપાત્ર છે.

સાતમા આઠમા દાયકાનું વિહંગાવલોકન કરતાં જણાઈ આવે છે કે એબ્સર્ડ નાટકો પણ રંગભૂમિ ઉપર ભજવવા લાગ્યાં. જેમાં નીતિ નષ્ટ થતાં જીવનનો હેતુ શૂન્ય થઈ જાય છે. મનુષ્યને પોતાને પણ એવું થવા લાગે છે કે માનવીનું જીવન નિઃસહાય થઈ ચુક્યું છે. આ બધાં સંવેદનો આવા પ્રકારના નાટકોમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતીનું પ્રથમ મૌલિક એબ્સર્ડ નાટક મધુરાય પાસેથી મળે છે. ૧૯૬૬માં લાલશંકર ઠાકર અને સુભાષ શાહે 'વેઈટીંગ ફોર ગોદો' ઉપરથી 'એક ઉંદર અને જદુનાથ'નામે ત્રિઅંકી નાટક તૈયાર કરેલું જે એબ્સર્ડ નાટકનો ઉત્તમ નમૂનો બની રહેલું. આ ઉપરાંત લા.ઠા. પાસેથી 'બાથટબમાં માછલી' આદિલ મન્સૂરી પાસેથી 'પેન્સિલની કબર અને મીણબત્તી' ચિનુ મોદી પાસેથી 'હુકમ માલિક' રમેશ શાહ પાસેથી 'રૂમનો ટી.બી. પેશન્ટ' સુભાષ શાહ પાસેથી 'બહારનાં પોલાણ' વગેરે ઉત્તમ એબ્સર્ડ નાટકો ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે. તો વળી રઘુવીર ચૌધરીના 'ડીમલાઈટ'ને કેમ ભૂલી શકાય. તેની હરોળમાં બેસી શકે એવું 'કહો મકનજી ક્યાં ચાલ્યા ?' અને 'શર્વિલક' આ ગાળાનાં ઉત્તમ નાટકો છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિ અને નાટ્યસાહિત્ય એમ બંનેમાં નાટકની અછત વર્તાય છે. અન્ય ગુજરાતી સાહિત્ય સ્વરૂપોની સરખામણીમાં નાટક સ્વરૂપનું ખેડાણ ઓછું જોવા મળે છે.